

УДК 811.161.3'373:165.62

Ю. А. Капцова

Кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры агульнаадукацыйных дысцыплін і методык іх выкладання, УА «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна», г. Брэст, Рэспубліка Беларусь

ФЕНАМЕНАЛОГІЯ АДЧУЖЭННЯ І ВЕРБАЛЬНЫЯ ПАВОДЗІНЫ НОМО LOQUENS

Разглядаецца сутнасць філасофскага паняцця «адчужэнне» ў кантэксце «жывога слова жывога чалавека» (М. Бахцін). Апісваюцца беларускамоўныя імплікацыі, у якіх прысутнічае матыў адчужэння. Кампаненты «свой» і «чужы» не трактуюцца як апазітыўныя, а прызнаюцца антыподамі і арыентуюць чалавека ў жыццёвым свеце як у феноменалагічнай рэальнасці. Аналізуюцца імплікацыі з сэнсамі «пабочнасць» і «незнаёмасць», якія выступаюць асноватворнымі ў вербальных паводзінах моўцы.

Ключавыя словы: феномен «сваё-чужое», антыподнасць, феноменалогія ўспрымання, моўныя імплікацыі чужасці.

Уводзіны

У сучасных лінгвістычных даследаваннях адчужэнне разглядаецца як лінгвакультуралагічная катэгорыя [1, с. 54–82]. З канцэптуальнага і культуралагічнага пунктаў гледжання на чужасць вынікае яе семантыка-прагматычная і катэгарыяльная прырода, г. зн. змест «свайго» і «чужога» адрозніваецца паняццёва і арганізуецца сістэмна-семантычна. У працах беларускіх даследчыкаў (В. М. Самусевіч, І. У. Каліта, А. А. Калесніківа, А. М. Нароўская і інш.) кампаненты «свой» і «чужы» аналізуюцца як канцэптуальная апазіцыя, бінарны канцэпт. Аднак разгледжаныя намі элементы жывой беларускай мовы гавораць, што феномен адчужэння цалкам належыць вербальным паводзінам і стану пазнання сябе і навакольнага свету Номо loquens (моўцам). З гэтага вынікае, што чужасць – феномен успрымання свету чалавекам і арыентацыі яго ў ім. Менавіта ў рэжыме рэцэпцый аказваюцца рэлевантнымі распазнаванне «свайго» і «чужога» і адэкватнае стаўленне да ўсяго, што селектыўна «не падыходзіць» і не аказваецца прыдатным у розных сітуацыях зносін і пазнання свету чалавекам. Феномен чужасці, на наш погляд, належыць феноменалогіі ўспрымання і вербальнага ўвасаблення непазнанага свету.

Актуальнасць заключаецца ў тым, што праблематыка артыкула адлюстроўвае агульную антрапацэнтрычную арыентацыю сучасных лінгвістычных даследаванняў з улікам «чалавечага» фактару. Кампаненты «свой» і «чужы» з'яўляюцца асноўнымі для апісання мадэлі свету і ўласцівы традыцыйнаму светапогляду чалавека. На іх грунтуецца чалавечае мысленне, у тым ліку і мысленне ў этнанацыянальным культурным кантэксце. Абумоўлена неабходнасць апісання фактаў беларускай мовы з пазіцыі новага накірунку ў сучасным мовазнаўстве, як лінгвістычная феноменалогія. Асаблівая актуальнасць бачыцца ў звароце да спантаннага («жывога») маўлення і яго аўтара («моўцы») як узаемна дэтэрмінаваных складнікаў рэалізацыі беларускай мовы ў камунікатыўнай прасторы.

Мэта даследавання – выяўленне і характарыстыка адчужальных імплікацый, увасабленых у сітуацыі жывога беларускамоўнага маўлення.

Даследаванне праведзена на матэрыяле тэкстаў Беларускага N-корпуса (<http://bnkorpus.info/korpus.html>). Фактычны матэрыял атрыманы шляхам суцэльнай і мэтавай выбаркі рэлевантных імплікацый з мастацкіх твораў беларускіх пісьменнікаў, перыядычнага друку і жывога маўлення.

Метады і метадалогія даследавання

У якасці метадалагічнай асновы вывучэння розных аспектаў успрымання і ўвасаблення свету ў свядомасці чалавека намі ўзята феноменалогія – навука пра феномены (сутнасці), а таксама запазычаны з феноменалогіі антынамічны метады.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

Пры разглядзе розных навуковых падыходаў да пытання адчужэння, сэнсу чужасці ў мове і знаёмстве з канкрэтнай адчужальнай лексікай не можа не ўзнікнуць думка, што імплікацыі «свой» і «чужы» не выконваюць у гаворцы ролю класіфікатараў пэўнай практыкі і не маюць

дачынення да працэдуры лагічна-рацыянальнай сістэматызацыі, а паўсюдна ўжываюцца для вопыту ўспрымання свету і прад'яўлення яго моўцам. У любой сістэме, у тым ліку і моўнай, парадыгматычныя спецыфікацыі і класіфікацыі асноўваюцца на апазіцыі і супрацьлеглых дыферэнцыяльных прыметах. Аднак акрамя таго, што адрозніваецца ўласнымі прыметамі, у мове ёсць усё, што *распазнаецца* па сваіх адметных рысах, што не бачыцца, а заўважаецца і адзначаецца. На нашу думку, феномены «майго» і «свайго» светаў не адрозніваюцца бачнымі прыметамі і не знаходзяцца ў адносінах апазіцыі, а распазнаюцца па сваіх відавочных характэрных рысах. У «сваім» і «чужым» свеце заўважаецца не асаблівае, а характэрнае. Рознае шматкратна характарызуе сутнасны (*essentia*) бок рэцэпцыі, а тое, што адрозніваецца, звязана з існаваннем (*existentia*).

Заўважаецца, што ўспрыманне і прыняцце *майго* ажыццяўляецца праз супрацьпастаўленне таму, што ім не з'яўляецца, – *не маё*. Аналагічна «сваё» ўсведамляецца як «не чужое»; напрыклад: *чужы, чужы чалавек, чужаніца, чужак* 'не тутэйшы чалавек, не мясцовы' [2, т. 5, кн. 2, с. 319]; *свой* 'не чужы, не запазычаны', 'блізкі' [2, т. 5, кн. 1, с. 96]. Аказваецца, што кантэнт «свайго-чужога» складае ўсё, што не з'яўляецца, а выяўляецца, г. зн. не можа не характарызавацца выяўленчасцю і не належыць свету моўнай творчасці.

Складнікі «майго» і «свайго» светаў не параўноўваюцца. Іх можна толькі супрацьпаставіць. Не адбываецца таксама іх ідэнтыфікацыя, аднак паўсюдна ажыццяўляецца аўтэнтыфікацыя і распазнаванне. Аўтэнтычныя сутнасці «майго» і «свайго» светаў становяцца даступнымі для рэцыпіента ў ходзе «фенаменалагічнай рэдукцыі» (Э. Гусэрль) [3, с. 131], якая «заклучае ў дужкі» пазітыўныя азначэнні рэчаіснасці, праяўленыя ў працэсе існавання чаго-небудзь. Рэальна гэта выяўляецца ва ўпэўненасці моўцы, што ў свеце сутнасцей («сваім») нічога не існуе па ўстанаўленні, г. зн. «так». Усё тут аказваецца ў прынцыпе «не так».

Чужы свет не ўладкаваны паводле «чалавечых» прынцыпаў: «Чужы свет – свет нерухомы, статычны і плоскі. Гэта свет, у якім няма дыскрэтных аб'ектаў, і таму ён успрымаецца нераздзельна» [1, с. 54]. Характар складальнікаў «чужога» свету заключаецца ў гранічным узроўні іх аднароднасці. Моўная свядомасць у сваім успрыманні элементаў гэтага свету наўмысна здымае любыя іх распазнавальныя рысы. У ім «усё адно». Ва ўсіх выпадках на «чужое» глядзяць насцярожана і з недаверам. Адчужанасць – дамінуючае пачуццё, якое ўзнікае да «несвядомых» элементаў чужога свету.

Характарыстыка «свайго-чужога» пераважна ажыццяўляецца не столькі ў ацэнным плане («добрае» – «дрэннае»), колькі ў аспекце прэферэнцыі «свайго» над «чужым»: *Лепей сваё лапці, як чужыя боты. Лепей сваё благое, як чужое добрае. Сваё лычка лепш чужога раменцу. Лепш у сваёй хатцы, як у чужым палацы. У сваёй хатцы добра і сабачцы; – Здыхляціна не здыхляціна, а свая!* (І. Мележ). А. Б. Пянькоўскі сфармуляваў гіпотэзу аб існаванні ў моўнай свядомасці адметнай фенаменалагічнай рэальнасці – «свайго свету» [1, с. 54]. «Свой» свет усвядомлены і асэнсаваны, г. зн. пазнаны (асвоены). Э. Гусэрль называе «свой свет» «жыццёвым светам» (*Lebenswelt, Umwelt*) [4, с. 98].

Пачуццё да «не свайго» і ўсяго, што там знаходзіцца, аказваецца інтуітыўна-адчужальным – «не тым». Этычнае ўспрыманне ўнутрана пратэстуе супраць усяго, што «не так»: *Ганна слухала з дваістым пачуццём: павагі да смеласці, раішчасці яго і – трывогі. Не так трэба... Вельмі ж неасцярожна, напрам лез ён: каб не раззлаваў людзей, не сапсаваў усё. «Без надыходаў»... Не знае нашых. – Нашы не любяць такога... Яна павяла позіркам – твары былі незадаволеныя, зацятыя. Вочы вострыя, злыя. Не падабалася, не ўхвалілі... (І. Мележ). Этычна-інтуітыўная негацыя «не так» спадарожнічае чалавеку ў яго штодзённых паводзінах: – *Можа што не так. То вы не сярдуіце... Я ад усёй душы. Што думаю* (І. Мележ).*

Пабочнасць. Для фенаменалогіі ўспрымання не характэрна выдзяленне «трэцяга лішняга». Усё чужое інтэрпрэтуецца як пабочнае; яно цалкам выпадае з гармоніі і аказваецца выпадковым.

Самая распаўсюджаная метка тамтэйшага свету і самы частотны індэкс адчужэння ў сітуацыі жывога маўлення – займеннік *гэты* (-ая, -ае, -ыя): *Гэтаму тут не месца... А гэты, што тут забыў?... А гэтага хто сюды клікаў?... Чаго ён тут рассеўся?...* і да т. п. (3 разм.). Займеннік «гэты» адзначае рэфэрэнта, які нас займае падчас маўлення, але непасрэдна ў маўленні не прысутнічае [5, с. 64]. Як і праформа «там», слова «гэты» адсылае да антыподнага свету выпадковасці. Адзначаны займеннік абавязаны сваёй прысутнасцю выказванню і атрымлівае сітуацыйную рэфэрэнцыю і сэнс толькі ў кантэкстуальнай гаворкі.

Займеннік *гэты* ўказвае на індывідуума (індывіда). Паняцце «індывідуум» іншы раз беспадстаўна атаясамліваецца з паняццем «асоба», а слова *асоба*, у сваю чаргу, дапускае ў сваім азначэнні паняцце «індывідуум», параўн.: *індывідуум* 'асобны чалавек, асоба' [2, т. 2, с. 544]; *асоба*

‘асобны чалавек у грамадстве; індывідуум’ [2, т. 1, с. 285]. Аднак індывід – гэта прынцыпова не тое, што асоба. «Ніякіх падстаў няма, каб перакладаць “індывід” як асоба. Гэта самы сапраўдны аб’ект і больш нічога, толькі ўзяты з пэўнага боку» [6, с. 318]. На думку А. Вяжбіцкай, «выраз *гэтыя яблыкі* можа быць прадстаўлены наступным чынам: *гэтыя яблыкі* – гэта нешта, кожная частка чаго з’яўляецца яблыкам» [7, с. 77–78]. «Індывідам жа з’яўляецца не толькі чалавек, але і вось *гэтая гара*, і *гэты алмаз*» [8, с. 215].

Як сцвярджаў Ю. С. Сцяпанаў, адрозненні ў ступені індывіднасці рэалій з’яўляюцца істотнымі для мовы. «Ступень індывіднасці абумоўліваецца тым, да якой мяжы – віду ці адасобленай асобіны – чалавек звычайна заўважае розніцу паміж сутнасцямі таго ці іншага класа» [9, с. 160]. Разнастайныя азначэнні – «птушка» на палях кнігі, зарубка на дрэве, крыжыкі, драпіны і да т. п. – усё гэта пазамоўныя меткі, якія спрыяюць у далейшым распазнанню «гэтасці» ў знешнім для чалавека свеце. Ва ўсіх выпадках індывідуум аказваецца «мечаным».

Непрымальнасць «гэтага» ў «свой» свет нярэдка выказваецца іранічным выслоўем «*гэтага толькі не хапае*», склад якога вар’іруецца ад адной сітуацыі да другой сітуацыі: – *Значыць праўда. Ірына прыкусіла губу: – Толькі гэтага не хапала...* (М. Герчык); – *Толькі мне этаго тут не хапала*, – уздыхнуў Казакевіч (Л. Левановіч); – *Ай, як уліп... Толькі гэтага для поўнага букета не хапала* (А. Марчук); – *Толькі гэтага мне для поўнага ічасця не хапала...* (3 разм.). «Гэты» ў сваім свеце аказваецца непатрэбным, ад яго ўсялякі імкнучца пазбавіцца: – *А ўжо як я іх [дзяцей] буду песьціць! Сваіх! А гэты... Гэты... Навошта ён нам? Ён жа чужы!.. Ён лішні будзе! Мы яго з табою адвязем... У горад. У прыют* (К. Каліна).

Этычны змест «гэтага» абумоўлены тым, што ім ажыццяўляецца рэфэрэнцыя элементаў чужога свету. Вымаўляючы «гэты N», моўца як бы цураецца рэфэрэнта: *А хіба сапраўдны амерыканец (японец, кітаец, немец і г. д.) скажа пра сваю радзіму: «у гэтай радзіме». Як бы яму цяжка ні было, ён ведае – гэта яго радзіма, а радзіма адна* (ЛіМ). Пра рэфэрэнта, да якога адсылае слова-метка «гэты», гавораць «за вочы». Яго абгаворваюць, абзываюць, клянучь; з яго кпяць. Калі ж, здараецца, што «гэты» прысутнічае ў сітуацыі «тут», то ўзнікае эфект «вочнага трохкутніка», напрыклад: *І з гэтым чалавекам я жыла столькі гадоў. І гэтага чалавека я хапала ...* (3 разм.). – *Ах ты гідота. Голас прарэзаўся ... Даша, скажы, ці будзеш ты жыць з гэтым чалавекам?* (Г. Марчук); – *А божа ж мой, бацюхны мае! На што мяне пакараў гэтай, тудэма-сюдэма, п’яніцай, гэтай куксамордай, гэтай... гэтай* (Я. Купала).

Займеннік *гэты* прэзентуе рэфэрэнта як выпадковага («гэты выпадак»). Дамінуючым у выказваннях з займеннікам *гэты* выступае сэнс непатрэбнасці: – *На чорта табе здалася гэтая старая качарга? – спытаўся бацька* (А. Асіпенка); – *Ах, сыноч, мой любы, на халеры табе еты камсамол* (Л. Левановіч); *Чалавецтва неяк перажыве, калі ты не здасі гэтую пацяруху*, – ён [рэдактар] *паклаў карэктурку на месца* (М. Герчык). Ад «гэтага» адмахваюцца: – *Але гэтыя...* *Толькі махнуць рукой ды плюнуць* (А. Кажадуб).

Рэфэрэнты ў постаці «гэтых» рэфэрэнтаў не заслугоўваюць таго, каб пра іх думаць і гаварыць: *Ды што з гэтым атрэп’ем гаварыць* (М. Лобан). Памечаныя як «гэтыя», яны не прымальныя і непрыемныя для моўцы: *Наляцеў коришак на сына: «Кінь! Бач – кніжкі яму! Паскудзь ету! Грамацей!.. Штоб і духу этаго не было»* (І. Мележ); – *А гэты... Гэты... Навошта ён нам? Ён жа лішнім будзе!* (К. Каліна); *З етым прыбуткам (дзецьмі) – бяры торбу ды ў старцы ідзі* (І. Мележ); *А што мне зямля етая, калі з яе – нічога* (І. Мележ); *Няхай бы ўжо замазаная ліпа, хоць і параненая, але жыла без гэтай прыдумлівай міласэрнасці чалавека, дыхала сваёй істотай і ранай таксама* (А. Казько).

Элемент «гэтага» свету адмаўляецца ў чалавечым абліччы; ён нярэдка прадстаўляецца экзэмплярамі прыроднага свету, напрыклад: *Што ж я, па-твойму, гэтаму быку вымову павінен выносіць?* (М. Прокша); *Гэты зубр-адзінец Квакула і кватэру даўно размяняў* (П. Місько); *Гэта не твой звар’яцеў, а мой! Кабель гэты лысы паршывы!* (П. Місько); *Мала каго за сваё жыццё ён ненавідзеў так, як гэтае хлапчанё, ічанё гэтае прагавітае* (І. Мележ); *Сціхні. Усё перадала гэтаму казлу, аб чым прасіў?* (Г. Марчук).

Рэфэрэнты «гэтага» свету ў гаворцы атрымліваюць аблічча паўзуноў. Можна дапусціць, што такая акалічнасць звязана з міфам аб пракляцці Богам змея, які з таго часу поўзае па зямлі. Чалавек у «гэтым» свеце прадстаўляецца не як Богае стварэнне, а як параджэнне «ніжняга свету» – свету цемры (змея, чарвяк, пачвара): *Ад гэтай нянавісці так цешыць Зубрычава сэрца помслівая радасць: дасталася аднойчы і гадзюцы гэтай* (І. Мележ); *Кінь сваю літасць да гэтай змяі. Ён калісьці над рабочымі таксама літасці не меў* (З. Бядуля); *Ад гэтага гада ўсяго чакаць можна.*

Гэты гад вылузнецца там, дзе другому і думаць няма чаго (І. Мележ); *Памрэ вужака гэты ад гнеўнае рукі старога князя* (А. Дударэў); *Бацька пашукаў яе /Ганны/ руку, лагодна ўзяў у сваю. Ён азірнуўся: – А **этаі, гадзюкі**, няма?* (І. Мележ). – *О, пакуль мы думалі, гадалі, дык гэтая гадаўка жывым багажом абзавесціся ўспела* (А. Козел).

Сярод матываў, якія гучаць у маўленні пры ўжыванні меткі-адчужэння «гэты», адзначым брыдкасць, бязлігаснасць, распуснасць: – *Ах, абразіла! Каралевіча! Носыцца з гэтым вырадкам!..* (К. Каліна); – *Ты акружыў сябе падхалімамі, як сцяной, і сядзеў, што ў дупле, нічога не бачычы, акрамя гэтых пачвар* (М. Лобан); – *Бедная Гануля, загубіў яе гэты вісельнік* (Л. Левановіч); – *З раніцы ратавалі... Гэтыя канавалы каго хочаш давадуць да магілы* (Г. Марчук). – *Як яна толькі жыла з гэтым зверам* (Л. Левановіч); *«Ету круцёлку! – зноў прарвала Глушака. – Ету пакідуху! К сабе ў хату! На сваё дабро!.. Блудніцу!»* (І. Мележ); *І давадзі справу да канца так, каб праз некалькі дзён гэты стары смурод узяў цябе замуж* (К. Чорны).

Яшчэ адна характарыстыка «гэтага» свету – бяздушнасць: *Сымону здаецца, што гэтыя вочы не жанчыны, а чужыя, незнаёмыя, неспагадлівыя* (З. Бядуля); */Віктар/ маўчаў, не мог асмеліцца сказаць Нору «бывай», бо бачыў, што яна чакае не гэтага бяздушнага «бывай», а нечага большага – ну, хоць бы нейкай надзеі на сустрэчу* (А. Дамашэвіч).

Найбольшай імпрэсіі дасягаюць выказванні з меткай чужога свету «гэты» ў выпадку акцэнтавання аспекту прадажнасці і здрады: – *Усе бабы языкамі абмываюць, што з гэтай б... звязаўся, кабелі няшчасны...; А вось пра жонку думаць не хацелася: гэтая сучка не прападзе... Праз гэтую курву Палашку ўсё і пачалося...* (Л. Левановіч).

Меткай адчужанасці ў выказванні выступае займеннік *нейкі* (-ая, -ае, -ія): *От вярнуўся брат, радавацца трэба, а ёй горка: чужы ён нейкі, колкі і злосны* (С. Грахоўскі); – *Танька... нейкая чужая зрабілася... Чэснае слова падумала – зараз не па-нашаму загаворыць* (А. Кажадуб); *Не пазналі мы адзін аднаго... А ён... Ён чужы нейкі, незнаёмы* (П. Багданаў). Рэфэрэнт, з якім суадносіцца займеннік *нейкі*, для моўцы незнаёмы: *Ён напэўна і не ведае, што ў горадзе жыве нейкі Чарскі* (К. Крапіва); *З туманоў выплывае лодка. На ёй рыбак, хлопчык і нейкі чалавек у белай кашулі* (А. Кучар); *Яны [следчыя] успаміналі нейкую Зайку, нейкага Аркашу, ківалі адно аднаму пальцамі* (В. Хомчанка); – *А ў іх працуе там нейкі Карпюк, дык той нават якіясьці раманы піша* (ЛІМ).

«Нейкае» ўсведамляецца ў постаці незнаёмага. Асноватворная характарыстыка «чужога» свету – яго непазнанасць. І калі пазнанне ёсць найперш знаёмства, то месца «там» аказваецца светам незнаёмым – «нейкім». Знаёмае не зведана, але спазнана («да драбніц»), прывычнае. Стан азнаёмленасці з чымсьці не мае нічога агульнага з ведамі пра нешта – вядомасцю (параўн.: *знаёмы і вядомы*). Знаёміцца – не значыць набываць веды, г. зн. атрымліваць звесткі аб чым-кім-небудзь. Феномен знаёмства належыць да «пачаткаў» і ажыццяўляецца ў сітуацыі відавочнасці-невідавочнасці: *Павел затрымаў механізатараў і пачаў знаёміцца* (М. Гроднеў); *Спачатку пазнаёмімся...* (Разм.). Гаворыцца аб «завочным» знаёмстве, аднак наўрад ці можна «завочна» ведаць.

У беларускай мове антыномія вядомасці і знаёмсці заўважаецца ў супрацьпастаўленні няпэўных займеннікаў і займеннікаў са значэннем неакрэсленасці, параўн.: *штосьці, хтосьці*, але: *што-небудзь, хто-небудзь; абы-што, абы-хто*, але: *што-кольвек, хто-кольвек; кожны*, але: *любы*.

Характар знаёмства этычны. Звычайная этычная формула: *Вельмі прыемна з вамі пазнаёміцца*. У адрозненне ад вядомасці, знаёмства не мае выхаду ў сферу ведаў і ідэалагічнага па азначэнні пафасу. Чалавек не славіцца сваім знаёмствам, аднак знаёмства з другім чалавекам (з *самім N...*) для яго *гонар* ці, наадварот, ганьба (*ганебнае знаёмства*). З вядомасцю асацыіруецца канцэпт славы: *славіцца* «мець шырокую вядомасць у якіх-н. адносінах» [2, т. 5, кн. 1, с. 197]. Момент праслаўлення ў славянскіх мовах уваходзіць у структуру ўласнага імені і служыць яркім сведчаннем удзельнай вагі асобы. Так, у дахрысціянскі перыяд (і прыкладна да XII ст.) старажытныя імёны тыпу *Вышаслаў, Ізяслаў, Мечыслаў, Святаслаў, Радаслаў, Яраслаў, Міраслаў* і да т. п. ужываліся пераважна ў элітным княжацкім асяроддзі і сведчылі аб знатным паходжанні іх носьбітаў; параўн. няслаўныя імёны «чэрні»: *Губа, Дзік, Ждан, Заяц, Любим, Лют, Мал, Сухі, Худы* і да т. п.

Знаёмае – «маё» для чалавека, а незнаёмае, наадварот, «чужое»: *Слова «аспірантура» было для маці, ды і для сястры, зусім чужое, незнаёмае* (У. Дамашэвіч); *Сцёпа бяжыць у цемень, дзе няма святла. Месца чужое, саўсім невядомае* (В. Гігевіч); – *Сыноч, – сказала маці чужым, незнаёмым голасам, – гэта будзе твой тата* (А. Асіпенка); – *Ты здаўся спачатку як чужы, незнаёмы* (Л. Арабей).

Рэфэрэнт, з якім суадносіцца займеннік *нейкі*, успрымаецца нязначным: *І ты мяне, такога чалавека, прамыяла на нейкага слесара!* (П. Савоська); *Бацька ў яго нейкая шышка на роўным месцы* (Л. Гаўрылькін). Ужыты ў адносінах да чалавека, займеннік *нейкі* надае рэфэрэнту сэнс сацыяльнай непаўнаважнасці. Пачуццё нікчэмнасці рэфэрэнта ўзмацняецца пеяратыўнымі назоўнікамі: – *Найшла з кім цягацца – з атопкам нейкім* (Я. Скрыган); *Сват адразу вываліў скаргу: – Лаўрэ-эн, ты разумееш, нейкі алкаш ужо ўсё перабраў* (А. Карпюк); *Глушак папракнуў: – Цераз нейкую галадранку свету не бачыць* (І. Мележ); *Вось прадам медаль, і, глядзь, нейкая фурфюра намалёваная будзе насіць маю «адвагу» ў выглядзе завушніцы* (Капыловіч); *Блецька раз прыгледзеўся, што той [Галвас] у нейкага абарванца выйграў у карты грошы* (К. Чорны).

Нярэдка ў выказваннях з займеннікам *нейкі* акцэнтуюцца натуральная ўстаноўка на прышэльца. Прышлы чалавек чужы і незнаёмы. Ён можа быць і добры, і ліхі, таму да яго ставяцца з перасцярогай: *Прышоў нейкі малады пацік* (А. Карпюк); *Прыбыў з нейкім тытам, апранутым не па-мясцоваму* (А. Карпюк); – *На ваішых вачах хлопец юшкай заліваецца, а вы за нейкага прыблуду...* (К. Каліна); *І Раман падумаў: – Не іначай, як нейкі «курортнік», можа родзіч які цётцы Тацяне; Здзівіўся, што не бачыў яго тут раней: мусіць, нейкая ўлада прыбыла, ці мала што...* (Н. Маеўская).

Пеяратыўны сэнс займенніка *нейкі* выразна выяўляецца ў тых выпадках, калі ён ужываецца з наўмыснай інтэнцыяй прынізіць вартасць рэаліі чужога свету, напрыклад: – *Ну, як жа пану Адольфу спадабаўся наш мужыцкі танец? Як я ўважаю, дык лепей у вас лядоніха выходзе, чымся тое нейкае «падзіварта»* (Я. Купала); – *Вы што, Вера Рыгораўна, мудрэй прыдумаць нічога не маглі? Трэба ж дадумацца ставіць нейкага «Змея Гарыныча»* (С. Грахоўскі). Часцей чужым і нявартым аказваецца тое, што не «тут» – за мяжой: – *Навалакла нейкага замежнага добра поўную хату...* (3 разм.); – *Духам яго ты ўмацуў незалежным, каб усвядоміў нарэшыце сябе, каб на хімерах ужо не гарбеў, ні на сваіх, ні на нейкіх замежных* (С. Шах).

Незнаёмы рэфэрэнт у свядомасці моўцы заўсёды паўстае як «нейкі не такі»: *Ён [Валодзя] у нас яшчэ змоладу быў нейкі вывіхнуты* (М. Машара); – *Бесталковы ты нейкі, – сварылася на Серафіма цётка Кана* (А. Асіпенка). Было б памылкай у «нетакоўкасці» рэфэрэнта бачыць момант неадпаведнасці яго пэўным нарматыўным устаноўкам. Выступаючы ў якасці меткі адчужальнасці, займеннік *нейкі* выяўляе сэнс нязвыкласці; «не такі» – гэта не такі, як заўсёды, непрывычны. У адрозненне ад разумення і канцэптуалізацыі свету ва ўсвядомленні не актуалізуецца паняцце нормы.

Адчужанаму стаўленню да незнаёмага рэфэрэнта спадарожнічае пачуццё страху. У шэрагу выпадкаў чужасць можа змяняцца на адкрытую нянавісць, асабліва калі рэфэрэнцыя адбываецца ў ідэалагічных кантэкстах: – *Яго ж [маёра], ты ведаеш, параніў нейкі злыдзень* (Л. Прокша); – *Нейкі ўблудак старога свету пакаркаў над рэвалюцыйным мінулым, а ты і вушы развесіў. Слабец!* (А. Асіпенка).

Займеннік *нейкі* выкарыстоўваецца з меткай адчужэння – словам *там*. Рэальна да кожнага выпадку адчужальнага ўжывання займенніка *нейкі* можна падставіць індэкс «знешняга» месца – энклітычную часціцу *там* (*нейкі – нейкі там*). Тамтэйшы чужы свет і прысутныя ў ім элементы, паводле моўцы, не ўсяляюць упэўненасці і не вартыя таго, каб пра іх думаць і гаварыць: *Здзіўляўся Кароль, што за нейкія там разгаворы Клімаў атрымаў сем гадоў, столькі ж, колькі даюць за забойства; Клімаў ўжо не чакаў адказу на свае скаргі, цяпер пракурорам і судам не да нейкага там зэка, сядзіць і няхай сядзіць* (В. Хомчанка); *Дзяжурная ўталопілася ў газету, рабіла выгляд, што ніколі яе не цікавіць гаворка Катлова з нейкай там Людай Гусак* (Л. Гаўрылькін); – *Бабы заўсёды языкамі любяць трапаць. Мала што там Сабастыяніха нейкая гаварыла* (К. Чорны).

Часта займеннік *нейкі* выступае ў выказванні разам са словамі, якія называюць бязладна-хаатычную масу – як чалавечы (натоўп), так і рэчыўны: *Прыпынак. У тралейбус уваходзіць нейкі зброд. Твары ў шырокіх усмешках* (Л. Прокша); *«Кінь ты, мама, нейкую дрэнь, забабоны», – угаворваў матку Яўген* (Л. Прокша); *Яны, можна сказаць, нейкая шваль, разважаюць цвяроза* (Л. Прокша); *Нейкае зрэб'е, шарачок, лыка, злямцваная кудзеля зліваліся ў шчыльную сцяну* (К. Чорны); *У чарацянным гушчары ішабеча ды шастае нейкая птушыная дробязь* (Я. Брыль); *Дома ўсе ведаюць, што калі Арцём Іванавіч гаворыць такія рэчы, у яго на працы былі нейкія прыкрасці* (І. Мележ).

Маса ўспрымаецца ў якасці нераспазнавальнага патоку. З катэгорыяй зборнасці асацыіруецца прыкмета неарганізаванасці і анархічнасці; параўн.: *лад*, але *парадак*. Маса не збіраецца, а памнажаецца, назапашваецца: *сволач* (зборн.), але: *пошасць*, *набрыдзь* і да т. п. Сэнс масавасці прысутнічае ў дзеяслове *навалачыць*, які ўжываецца ў адным кантэксте з субстантываваным

займеннікам *нейкі*: – *Навалакла сюды нейкіх поўную хату... Раз сяброўкі, дык абавязкова прывесці жыць да бацькоў* (А. Карпюк); параўн.: *звалачы <у адно месца> і навалачы <сюды>*. – *От прыпруцца легіёнчыкі ці яшчэ нейкая навалач, – што тады...* (С. Грахоўскі); *Яны [супрацоўнікі] адзін за адным мільгаюць паўз дзверы, і хоць бы якая сволач прыпынілася і сказала: – А чаго табе тут нудзіцца, гайда са мною...* (М. Кусянкоў).

Займеннік *нейкі* ўжываецца таксама з множналікавымі назоўнікамі: *З такім вялікім багажом здабыткаў за спіной, які меўся ў Серафіма Іванавіча, можна было не звяртаць увагі на нейкіх там кузьмоў кузьмічоў...* (А. Асіпенка). Абстрагуюча-адчужальны змест часціцы *там* актуалізуецца таксама, калі яна ўжываецца разам з займеннікам *усялякі* і плюралізаванай формай назоўніка, напрыклад: *Такія модныя цяпер пошасці, як гіпертанія і ўсялякія там інфаркты, збіваюць з ног у першую чаргу маларухавых і незагартаваных фізічнай працай асоб* (М. Паслядовіч); – *Мне казалі, што ты бываеш у нейкіх Таміліных? – спытаўся Марк* (А. Асіпенка). У адрозненне ад класа, мноства – пазбаўленыя адрознення элементы. Крайняя ступень прыніжальнасці дасягаецца шляхам спалучэння займенніка *нейкі* з рэфэрэнтамі са значэннем дробнасці: *Што яму была нейкая казюрка – інжынер* (В. Супрунчук).

Этычны сэнс пеярэатўнасці змяняецца на ацэначнае значэнне, калі замест няпэўнага займенніка *нейкі* ўжываецца неакрэслены займеннік *які-небудзь*: *Мне здалася, што вы з тых летуценніц, якіх кранае якая-небудзь казюрка ці пакрытая пылам зёлка* (Т. Бондар). У такім ужыванні фенаменалогія ўспрымання заступаецца семантыка-прагматычнымі адносінамі да прадмета, перш за ўсё, непавагай да яго. Прагматычную значнасць набывае момант неабранасці. Аб'ект, на які ўказвае займеннік *які-небудзь*, не з'яўляецца абраным, а таму не ўяўляе для суб'екта маўлення прагматычнай значнасці: *які-небудзь* 'не заслугоўвае ўвагі; нязначны' [2, т. 5, кн. 2, с. 499]. З ім не лічацца, напрыклад: – *Машына гэтая далікатная, яна не любіць, калі дакранаецца да яе які-небудзь таптун, а не сапраўдны вадзіцель* (А. Кулакоўскі); – *Аддадуць цябе за шляхцюка якога-небудзь, і не пабачымся* (С. Грахоўскі).

Прагматычны змест займенніка *які-небудзь* грунтуецца на ўяўленні аб утылітарнай нязначнасці прадмета, напрыклад: – *Машына – гэта ж вам не які-небудзь аблезлы конь* (А. Пальчэўскі). У прагматычнай функцыі займеннік *які-небудзь* часта выкарыстоўваецца ў рэдукаванай форме, напрыклад: *Людзі маўчалі: такі час можа знойдзецца гадзюка якая, і тады памінай, як звалі чалавека* (Ю. Шчарбакоў); *Нават самаму дужаму чалавеку, калі на яго з-за вугла кінецца які плюгавец, дык можа надаваць добра, пакуль той ачомаецца* (А. Сабаленка).

Заклучэнне

Дзякуючы фенаменалагічным імплікацыям у сітуацыі жывога маўлення ажыццяўляюцца ўсведамленне і стратыфікацыя рэальнасці паводле антыподнага прынцыпу «сваё-чужое». Пераважная частотнасць у ходзе моўных зносін інструментаў адчужэння вынікае з надзённай патрэбай распазнання чужога, якое ў сілу сваёй непазнанасці можа аказацца непрыемным і непрымальным для чалавека.

Фенаменалагічнымі імплікацыямі ажыццяўляецца стратыфікацыя рэальнасці паводле антыподнага прынцыпу члянэння свету на «сваё» і «чужое». Гэты прынцып ярка выяўляецца ў кантынууме жывога маўлення і дыяметральна накладваецца на фенаменалогію ўспрымання і ўсведамлення рэчаіснасці. Асноватворнымі элементамі адчужэння выступаюць у беларускамоўным маўленні словы, якімі імплікуюцца сэнсы пабочнасці і незнаёмасці.

СПІС АСНОЎНЫХ КРЫНІЦ

1. Пеньковский, А. Б. О семантической категории «чуждости» в русском языке / А. Б. Пеньковский // Проблемы структурной лингвистики, 1985–1987 / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; отв. ред. В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1989. – С. 54–82.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – Т. 5 (6 кн.).
3. Гуссерль, Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии : пер. с нем. / Э. Гуссерль. – М. : Акад. Проект, 2009. – 215 с.
4. Гуссерль, Э. Логические исследования. Пролегомены к чистой логике : пер. с нем. / Э. Гуссерль. – М. : Акад. Проект, 2011. – 285 с.
5. Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.

6. Ломтев, Т. П. Структура предложения в современном русском языке / Т. П. Ломтев ; под ред. Н. Д. Арутюновой. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 198 с.
7. Вежицкая, А. Язык. Культура. Познание / А. Вежицкая ; отв. ред. и сост. М. А. Кронгауз ; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М. : Рус. словари, 1997. – 411 с.
8. Булгаков, С. Учение об ипостаси и сущности в восточном и западном богословии / прот. С. Булгаков // Философско-литературные штудии : [сб. ст.] / Белорус. гос. ун-т, Центр соц.-гуманитарных наук, Лаборатория методолог. проблем исслед. духов. наследия ; редкол.: Е. Н. Бодров (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 1992. – Вып. 2. – С. 209–232.
9. Степанов, Ю. С. В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю. С. Степанов ; отв. ред. В. П. Нерознак. – Изд. 3-е. – М. : URSS : ЛЕНАНД, 2015. – 331, [3] с.

Паступіў у рэдакцыю 03.03.2023

E-mail: yu_ll_yy@mail.ru

Yu. A. Kapsova

PHENOMENOLOGY OF ALIENATION AND VERBAL BEHAVIOR OF HOMO LOQUENS

The essence of the philosophical concept of “alienation” is considered in the context of the “living word of a living person” (M. Bakhtin). The Belarusian-language implications in which there is a motive of alienation are described. The components “own” and “alien” are not interpreted as oppositional, but are recognized as antipodes and orient a person in the life world as in a phenomenological reality. The implications with the meanings of “side effect” and “ignorance”, which are fundamental in the verbal behavior of the speaker, are analyzed.

Keywords: the phenomenon of of own/alien, polarity, phenomenology of perception, linguistic implications of foreignness.